

نگاهی به بازار تاریخی تجریش و ویژگی‌های آن

مرضیه آزاد ارمکی^۱

بازار و عناصر متشکله آن در شهرهای قدیمی ایران علاوه بر کاربرد متنوع خدماتی که در زمینه‌های اقتصادی ارائه می‌نمودند، بار عمده‌ای را در جهت اعتلای ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی جامعه به عهده داشتند.

بازار تجریش نه تنها یک مرکز داد و ستد و بازرگانی است؛ بلکه یک مرکز اجتماعی و فرهنگی است که کارکرد هویت بخشی به شمیرانات و شمیرانات نشین‌ها را انجام می‌دهد. کنار هم قرار گرفتن بازار، امامزاده، مساجد و تکایا و همچنین شهرداری یادآور ارگ در شهرهای اسلامی و کنار هم قرار گرفتن بازار مسجد و دارالحکومه است.

در این مقاله این نتیجه به دست آمد که مشخصه معماری منطقه تحت تأثیر همان تفکرات رایج در معماری دوره قاجار بوده است، تفکراتی که در معرض نسیمی از فرهنگ غرب و اقع گشته بود و تظاهر اصلی آن عموماً در عناصر تزئینی و فرم‌های به کار رفته در نماها پدیدار گردید. روحیه معماری حاکم بر ساختمان‌های منطقه شمیران با همان مشخصات معماری شهر تهران با اندک تفاوتی در به‌کارگیری مصالح و روش‌های ساختمانی بوده است. در پایان مقاله آسیب‌های این بنا تحلیل شده و راهکارهایی برای آن پیشنهاد گردید.

واژگان کلیدی: تجریش، بازار تجریش، معماری قاجار

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ استادیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، azad.marzieh@gmail.com

مقدمه

شمیرانات را به تجریش می‌شناسند و تجریش را با بازار و امامزاده. این بافت تاریخی که از سر پل تجریش تا میدان قدس (تجریش) امتداد دارد مرکز اجتماعی- تاریخی شمیرانات است. علیرغم اتصال شمیرانات به تهران و گسترش محلات شمیرانات و استقلال نسبی هر کدام همچنان تجریش کانون و مرکز شمیرانات به شمار می‌آید. بازار تجریش نه تنها یک مرکز داد و ستد و بازرگانی است؛ بلکه یک مرکز اجتماعی و فرهنگی است که کارکرد هویت بخشی به شمیرانات و شمیرانات نشین‌ها را انجام می‌دهد. کنار هم قرار گرفتن بازار، امامزاده، مساجد و تکایا و همچنین شهرداری یادآور ارگ در شهرهای اسلامی و کنار هم قرار گرفتن بازار مسجد و دارالحکومه است.

بافت تاریخی تجریش با وجود چنین اهمیت فرهنگی سالیانی است که در حال اضمحلال قرار گرفته است و به نظر می‌رسد سیاست‌های شهری منطقه‌ای با بی‌توجهی به این بافت تاریخی در نابودی تدریجی فرهنگی آن به گونه‌ای غیر مستقیم دخالت دارند. بازار هر سال بخش از کارکردهای اقتصادی خود را به مراکز رقیب می‌دهد، معماری آن از بین می‌رود و هویت مراجعین بازار و مغازه داران دگرگون می‌شود. دور از ذهن نیست که اگر این بی‌توجهی تداوم یابد، در سالیان آتی دیگر بازار تجریش به عنوان یکی از کانون‌های هویتی شمیرانات - کارکرد اجتماعی و فرهنگی خود را از دست دهد. از این رو ضروری به نظر می‌رسد تا با آسیب شناسی این بافت فرهنگی راهکارهای احیاء و حفظ آن بررسی گردد.

جایگاه بازار در شهرهای اسلامی

بازار و عناصر متشکله آن در شهرهای قدیمی ایران علاوه بر کاربرد متنوع خدماتی که در زمینه‌های اقتصادی ارائه می‌نمودند، بار عمده‌ای را در جهت اعتلای ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی جامعه به عهده داشتند.

بطور کلی، سه کاربرد اصلی به عهده بازار شهرها گذاشته می‌شود، پا بر جا نگهداشتن و توسعه دادن اقتصاد عمومی شهر، پرورش دادن روحیه و اعتلای روابط اجتماعی- فرهنگی شهروندان (از راه استقرار تماس‌های آزاد در کلیه اماکنی که به هر منظوری ساخته شده و در دسترس مستقیم و غیر مستقیم بازاریان قرار گرفته باشند) و تقویت عقاید مذهبی- اخلاقی و بنیادهایی که می‌توانند به کار ابقای دین اسلام آیند.

محور بازار به همراه ابنیه عمومی مستقر در جوار آن، تماماً مکانی را بوجود می‌آورند که زمینه تماس و برخوردهای اجتماعی در آنها امکان تحقق پیدا می‌نمود و به عنوان یک مکان اصلی جهت تبادل اطلاعات و اخبار در سطح شهر عمل نماید. حمام‌های عمومی، قهوه‌خانه‌ها، امامزاده‌ها، مدارس علمیه، مساجد و در رأس آنها مساجد جامع، بجز کاربرد اصلی و خاص خود، این وظیفه اجتماعی،

فرهنگی را به عهده داشتند. از بین فضاهای فوق مسجد جامع و در مواردی مساجد اصلی بازار، کانون این فعالیت‌های اجتماعی- فرهنگی شهروندان بوده است. "مسجد جامع مرکز اجتماعات سیاسی و ابلاغ فرمان‌ها و خواندن خطبه بنام فرمانروا بود و گذشته از آن کارکرد فکری و علمی نیز داشت و مرکز آموزش عالی بود."

در مجموع بازار و عناصر وابسته به آن به عنوان هسته مرکزی شهرهای قدیمی ایران به جز کاربرد اصلی خود در زمینه‌های اقتصادی جلوه‌گاه رویدادهای مهم و اصلی شهر در زمینه‌های فرهنگی، مذهبی، سیاسی بوده است. مقدم حاکمان و بزرگان و علمای سرشناس را به هنگام ورود به شهر در بازار جشن می‌گرفتند. "در اعیاد و مواقعی که به مناسبتی جشن بر پا می‌شد بازارها را می‌آراستند و برای برپایی جشن آماده می‌نمودند.

در شهرهای قدیمی ایران محلات مسکونی متعدد با دلایل وجودی متفاوت به صورتی پیوسته ولی با تفکیک و مرزهای ضمنی، در اطراف مرکز شهر استقرار و توسعه یافته‌اند. مراکز محلات به عنوان فضاهای شهری- محله‌ای بارزترین تجسم فضایی-کالبدی هویت و شخصیت محلات محسوب می‌گردند. مراکز محلات مسکونی به عنوان فضاهای عمومی شهر در مقیاس خرد، عموماً در قالب مکانی مرکزی از طریق گذرهای اصلی به مسافت لازم تا آن حد که حرمت محفوظ ماندن محلات از ترددهای عمومی شهر اقتضا می‌نمود، از محور اصلی فعالیت‌های عمومی شهر (بازار) فاصله گرفته و در دل محلات مسکونی استقرار می‌یافته‌اند.

عناصر تشکیل‌دهنده فضاهای فوق بر حسب اهمیت مرکز محله، شامل دکان‌های تجاری و خرده فروشی و کارگاه‌های سبک، مسجد، حسینیه یا تکیه، مدرسه علمیه، حمام، قهوه‌خانه، آب انبار، (و در مواردی مانند شهر گرگان، گورستان) بوده و در اطراف یک محوطه باز تجمع یافته‌اند که گاه از آن به عنوان میدانچه یاد می‌شود. در مواردی عناصر فوق در چند محوطه باز و متصل به هم از طریق یک گذر اصلی و به فواصل نزدیک از یکدیگر استقرار یافته‌اند.

فضای مراکز محلات، همان رسالت فضای مرکزی شهر را در ایجاد بستری مناسب جهت تداوم حیات اجتماعی، فرهنگی شهروندان در مقیاس اهالی محلات ایفا می‌کرده است. مراکز محلات علاوه بر تأمین خدمات موردنیاز اهالی، باعث ایجاد زمینه‌ای می‌گشت که برخوردها و تماس‌های اجتماعی در قالب گفت و شنوهای روزانه بین اهالی محل در سنین مختلف تصمیم‌گیری و مشارکت در کارهای عمومی و گذران اوقات فراغت امکان تحقق پیدا نماید که اوج این همکاری و مشارکت‌ها در ایام برگزاری مراسم مذهبی و اجرای مراسم‌های سینه‌زنی و تعزیه‌خوانی و ... متبلور می‌گردید.

با کاهش مرغوبیت فضاهای عمومی شهر قدیم بصورت بازارها، میادین و مراکز محلات از طریق اقدامات برنامه‌ریزی شده در جهت تضعیف فضاهای فوق به عنوان نمادی از مراکز قدرت سیاسی،

مذهبی و اقتصادی جامعه سنتی، خیابان‌ها و میادین جدید به عنوان جایگزین و جلوه‌ای از حضور حکومت جدید تقویت می‌شوند و عموماً میادین مکانی برای استقرار بناهای دولتی می‌گردند. در شهرهای قدیمی ایران انتظام و پیوستگی فضایی از طریق ترکیب مجموعه‌ای از مکان‌ها، مسیرها و مناطق تحت سلسله‌مراتب فضایی، متشکل و در بستر محیط طبیعی خود بر اساس جهاتی مستقر می‌گردیده است. "شهر حصاردار یادآور جهان بزرگ است و گزینش و قراردادن دروازه‌های شهر که غالباً عدد آن به اعتبار چهار جهت اصلی چهار به عنوان جهت اصلی به اضافه دو اعتدال ربیعی (بهار) و خریفی (پائیز) و دو انقلاب صیفی (تابستان) و شتوی (زمستان) هشت و به اعتبار دوازده برج منطقه البروج دوازده است، از جهات جهان بزرگ پیروی می‌کند. به علت جامع بودن و کلیت این دور نمای شهر، هر یک از ارکان و اجزا آن دارای جهتی خاص و پر معنی است. خانه‌ها به حیاط که جنوب را رویاروی خورشید قرار می‌دهد، مشرف است. بادگیرها با جهت نسیم‌های وزان پیوستگی دارد و محرابی در دیوار مسجد فضای درون آن را بسوی مکه هدایت می‌کند. عمومی‌ترین این اجزاء که انسان را در جهت‌دار شدن در فضا یاری می‌دهند بنای نقطه مانند مسجد و یا خط مانند بازار می‌باشند. بالاترین درجه سلسله‌مراتب فضائی خود، به عالی‌ترین شکل ممکن با یکدیگر پیوند خورده و مرکزی اصلی برای شهرهای قدیمی ایران هستند.

سوابق تاریخی تجریش

امروزه شمیران بر ناحیه نیمه کوهستانی شمال تهران اطلاق می‌شود و تا دوران تألیف کتاب هفت اقلیم امین احمد رازی، این ناحیه را قصران می‌گفتند که خود به دو قصران علیا و سفلی تقسیم می‌شد و به طور خلاصه شمیران همان قصران بیرونی یا سفلی است. تجریش یا طجرشت از آبادی‌های بسیار قدیمی منطقه تهران است و نام آن قدمت بسیار دارد. عباس اقبال در این مورد نوشته است: تجریش یعنی مشهورترین آبادی‌های شمیران حالیه واقع در سه فرسنگی شمال طهران است. او در کتاب *راحه الصدور* که از احوالات طغرل اول سلجوقی خبر می‌دهد، عبارت دیه طجرشت را برداشت می‌کند و در نهایت آن را تجریش حالیه معرفی می‌کند. برخی طجرشت را مخفف طجردشت به معنای قصر دشت است یعنی کاخی که در جلگه ساخته شده باشد؛ می‌دانند. می‌گویند طجر یا تچر (بر وزن سبب) نام قصر کوچک داریوش است. مشیرالدوله پیرنیا معتقد است که میتچر، تچر با طرز پارسی جدید اصلاً به معنای قصر زمستانی است (معمدمدی، ۱۳۸۱: ۳۶۶)

تاریخ شمیرانات و آبادی‌های آن از قبیل تجریش از گذشته‌های دور همواره متأثر از تاریخ شهر ری و بعداً از آن تهران بوده است. پس از ویرانی ری در حمله مغول چون موقعیت محل همیشه اقتضا می‌کرده است که شهر بزرگی در این ناحیه وجود داشته باشد. ابتدا ورامین مرکزیت یافت لکن دیری

نپایید که تهران بیشتر رونق گرفت و در قرن نهم قصبه بزرگی بود و در سال ۹۶۰ هجری به وسیله شاه طهماسب اول صفوی (۹۳۰ - ۹۸۴ هـ.ق) باروی آن ساخته شد و صورت شهر پیدا کرد. تا اینکه آقا محمدخان قاجار در سال‌های اول قرن ۱۳ هجری آن را به پایتختی برگزید در داخل ارگ آن که از آثار دوره زندیه بود کاخ‌های سلطنتی ایجاد نمود و شهر تهران رو به آبادی و وسعت رفت و در مدتی نزدیک به دوپست سال بصورت کنونی رسید.

در مورد وجه تسمیه تهران و شمیران احمد کسروی در کتاب "نام‌های شهرها و دیه‌های ایران" بحث مفصلی دارد که خصاله آن است که، اصل تهران یا طهران، کهران بوده و که و گه به معنی گرم است و به ته تبدیل می‌شود و ران به معنی جا و آبادی است. و نیز شمیران از ترکیب شمی به معنی سرد و ران به معنی جا و آبادی ساخته شده است که در نهایت تهران به معنی گرمسیر و شمیران به معنی سردسیر است.

منطقه شمیرانات در طی دوران رونق ری و تهران همواره به عنوان مکانی برای ییلاق سلاطین و اهالی ساکن آن شهرها بوده است که در دوره‌های مختلف باغات و عمارات سلطنتی مختلفی در این ناحیه ساخته گردید. "در دوره سلجوقیان به هنگام آمدن طغرل به ری در سال ۴۳۴ هـ.ق، وی در پهنه طهران در قصران خارج کاخی ییلاقی داشت. این کاخ در تجریش که در تابستان سخت خوش آب و هوا است بنا شده است".

شمیران در ۱۵ کیلومتری شهر در دامنه توچال واقع و شامل باغستان‌های مصفا می‌باشد. اروپائیان، ایرانیان ثروتمند، کارمندان عالی‌رتبه در شمیران دارای خانه یا باغی هستند. یک رشته کاروان به هم پیوسته از طهران تا شمیران آهسته طی مسافت می‌کند. قلعه نخستین قریه شمیران محسوب می‌شود. از آنجا جاده‌های متعدد به اطراف منشعب می‌گردد، یکی به سوی سفارخانه فرنگی‌ها، دیگری به سوی قصرهای قدیمی اعیان و سومی به سمت باغ‌های ییلاقی درباریان یا کارمندان می‌رود.

منطقه شمیران از گذشته دور مشتمل بر آبادی‌های زیادی بوده است که عموماً درجوار دره‌های این ناحیه واقع شده‌اند و عمده‌ترین آنها از غرب به شرق عبارتند از: فرحزاد در دره فرحزاد، اوین و درکه در دره اوین که در جنوب آن آبادی ونک قرار داشته است، آبادی تجریش درکنار دره دربند، آبادی امامزاده قاسم در گلاب‌دره و آبادی دارآباد که در دره‌ای به همین نام واقع شده است و درحد فاصل این دره تا دره امامزاده قاسم آبادی‌های دزاشیب (دزاشوب)، چیدر، (شیزر)، نیاوران و رستم آباد واقع شده‌اند.

آبادی تجریش (طجرشت) از بین سایر آبادی‌های شمیرانات به علت واقع شدن در مرکز شمیرانات و وجود بقعه امامزاده صالح که بنایی است بر مرقد حضرت صالح بن امام موسی کاظم علیه

السلام، از اهمیت بیشتری برخوردار گردید که این امر سبب رونق بیشتر این آبادی و بازار واقع در آن شد.

تجریش از زمان طغرل به بعد پدید آمده است، تاریخچه نشان می‌دهد که یک آبادی در نزدیکی تجریش بنام تپه قیطریه مکان زندگی عده‌ای بوده و امامزاده صالح در تجریش وجود داشته است. و بواسطه پیدا شدن مار در تپه قیطریه مردم به تجریش و به جوار امامزاده مسکن می‌گزینند. به میدان فعلی تجریش در گذشته " گاوگل " می‌گفتند زیرا مردم چهارپایان‌شان را در این قسمت بدست عده‌ای می‌سپردند و به سر کار خود می‌رفتند و آن عده چهارپایان را به کنار رودخانه برای چرا می‌بردند و بعد از ظهر بر می‌گشتند.

در سفرنامه مادام دیولافوا در سال ۱۸۸۱ میلادی، وی به هنگام دیدن بقعه امامزاده صالح و

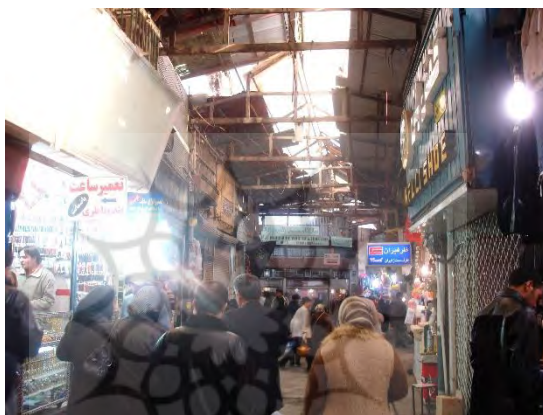
درخت چنار آن چنین نوشته است: "در مسجد (بقعه امامزاده صالح) تجریش چنار عجیب و غریبی است که کمتر نظیر آن در دنیا پیدا می‌شود. قطر فوق‌العاده آن را نمی‌توان دقیقاً با رقم معین کرد. تقریباً محیط آن به پانزده متر می‌رسد. هر یک از شاخه‌های آن مانند تنه درخت کهنسالی در بالای بنای مسجد و سایر اطراف سر به آسمان کشیده است. این درخت عده کثیری را به خود پناه می‌دهد. مومنین در زیر آن نماز

می‌خوانند. مکتب‌داران اطفال را در آنجا جمع کرده و درس می‌دهند. قهوه‌چی سماور و استکان و لوازم خود را در درون آن قرار داده است. سقا هم کوزه‌های پر آب خود را در گوشه‌ای از این تنه گذارده است."

بر اساس شواهد و گفته‌های اهالی نقشه آبادی تجریش تا قبل از اقدامات شهری در اوایل دوره پهلوی اول، بدین شکل بوده است. با روی کار آمدن حکومت پهلوی و آغاز رشد فزاینده شهر تهران و احداث خیابان‌ها و میادین جدید در شهر تهران، منطقه شمیران نیز از این تحولات بدور نمی‌ماند. بخصوص آنکه منطقه سعدآباد در شمال پل تجریش به عنوان محلی برای احداث مجموعه کاخ‌های سلطنتی در نظر گرفته می‌شود.

با تقویت محور جاده قدیم شمیران (خیابان‌های دکتر شریعتی) و احداث و امتداد خیابان پهلوی (ولیعصر) تا پل تجریش، مرغوبیت این ناحیه جهت سکونت اقشار مرفه جامعه و استفاده از این منطقه و بخصوص نواحی اطراف پل تجریش جهت گذران اوقات فراغت اهالی تهران، افزایش پیدا می‌نماید. به تدریج باغات و اراضی شمیران به ویلاها و منازل مسکونی اقشار مرفه تبدیل می‌گردد و

محدوده اطراف پل تجریش که به میدانی مبدل گشته است به کاربری‌های عمومی مانند بعضی ادارات دولتی (پست، شهرداری، فرمانداری، ثبت) و بیمارستان و سینما اختصاص داده می‌شود. آبادی تجریش و محدوده پل تجریش بواسطه واقع شدن در محل اتصال دو شریان اصلی جنوبی- شمال شهر تهران و از طرف دیگر وجود بازار تجریش و امامزاده صالح و همچنین بخاطر موقعیتی که در ارتباط با مدخل کوهستان (تنگه دربند) دارا بوده است، بیشتر از سایر مناطق شمیران نقش عمومی در جریان زندگی شمال شهر تهران حتی شهر تهران پیدا می نماید. تا آنجا که در طرح جامع تهران با ایده توسعه شهر به صورت خطی و در قالب ده منطقه شهری، تجریش به عنوان یکی از مراکز منطقه ای شهر تهران در شمال شهر در نظر گرفته می‌شود. (بدیعی، ۱۳۶۷: ۱۷۶)

دید به داخل بازار

وقایع تاریخی در تجریش در یک نگاه

<p>طغرل در پهنه تهران در قصران خارجی در تجریش کاخی بیلاقی داشت به سال (۴۳۴ق). طغرل در تجریش وفات یافت(۵۵۴ق).</p>	<p>سلجوقیان ۴۲۹-۵۹۰ ق</p>
<p>بنای اصلی و اولیه بقعه امام زاده صالح</p>	<p>ایلخانی ۶۵۱-۷۵۶ ق</p>

<p>هسته اولیه منطقه تجریش مرقد امام زاده صالح (ع) یافت شده است که حدوداً به ۵۰۰ سال پیش (اوایل دوره صفویه) برمی گردد. ظاهراً نخستین بار اطلاق نام شمیران به این ناحیه در سال ۱۰۷۴ ق. بوده است.</p>	<p>صفویه ۱۱۴۸-۹۰۵ ق</p>
<p>به دلیل وجود عفونت در طهران، به شمیرانات آمد.(۱۱۷۳ق.) رونق میدان تجریش از آن موقع است.</p>	<p>زندیه -۱۱۶۳ ۱۳۰۹ق</p>
<p>فتحعلی شاه در منطقه ای مشهور به سوهانک به شکار و تفریح می پرداخت. هلاکو میرزا فرزند فتحعلی شاه به سال ۱۲۱۰ ق مرقد امام زاده صالح را تعمیرات اساسی کرد. بنای اولیه تکیه بالا تجریش دستور احداث باغ محمدیه تجریش توسط محمد شاه (۱۲۶۴ ق) احداث باغ های خصوصی مثل باغ فردوس در اطراف باغ محمدیه ناصرالدین شاه اواسط بهار به باغ شاه رفته و دو سه روز اقامت می نمود و از آنجا به عشرت آباد و صاحبقرانیه می رفت. احداث جاده قدیم شمیران به دستور ناصرالدین شاه راه شوسه سلطنت آباد به دستور ناصرالدین شاه در سال ۱۲۷۹ ق. اعطای سفارت های روس و انگلیس و عثمانی در شمال شهر تهران ملک اقامتگاه سفیر آلمان که در شمال شهر در سال ۱۹۰۴ م. خریداری شد. رضاخان سردار سپه در دوران وزارت جنگی خود ۱۳۰۲ - ۱۳۰۰ ش. تصمیم به احداث جاده مخصوص (پهلوی) گرفت.</p>	<p>قاجاریه -۱۳۴۴ ۱۱۹۳ق</p>

<p>توسعه در بافت تجریش احداث جاده پهلوی (از سال ۱۳۰۷ ش. این جاده خاکی آسفالت شد) توسعه باغ‌های گذشته و احداث باغ سعدآباد اولین مدرسه چهارکلاسه پسرانه در تجریش در سال ۱۳۰۸ ه.ش در محلہ پایین در ضلع جنوبی حمام دوقلو گشایش یافت.</p>	<p>پهلوی -۱۳۵۷ ۱۳۰۴ش</p>
<p>سیل مهیب گلاب دره در سال ۱۳۶۶ ش. و بسته شدن دو ماهه میدان تجریش. تخریب بی‌رویه در منطقه و افزایش تراکم!</p>	<p>جمهوری اسلامی ۱۳۵۷ش</p>

(منبع: معتمدی، ۱۳۸۱)

ویژگی‌های اجتماعی - فرهنگی

فضای میدان و بازار تجریش و بعضی عناصر شاخص در جوار آن مانند امامزاده صالح، زمینه مساعدی را در ایجاد روابط و برخوردهای اجتماعی، سبب شده‌اند. مراجعه و تجمع مردم در میدان تجریش جهت مسافرت‌های درون شهری و همچنین استفاده از خدمات بازار، باعث ایجاد فضای فعالی در اکثر اوقات روز شده که زمینه اولیه جهت بروز برخوردهای سالم اجتماعی در آن مشاهده می‌شود، اما متأسفانه به علت ضعف قابلیت‌های فضایی میدان، این امر بدرستی واقع نمی‌شود. وجود امامزاده صالح در بخش میانی بازار تجریش یکی دیگر از جاذبه‌های محدوده میدان می‌باشد. بواسطه اعتقادی که مردم نسبت به حضرت صالح بن امام موسی الکاظم (ع) دارند، صحن امامزده همیشه مملو از جمعیتی است که در گوشه و کنار اطراف مرقد در کنار درختان و یا سایبان‌ها سفره نذری خود را پهن نموده‌اند.

تکایا و مساجد محلہ پایین و بالا، بخصوص موقعیت استقرار تکیه بالا و مسجد همت در اطراف امامزاده، مجموعه کاملی را از نظر مذهبی بوجود آورده‌اند. فعالیت‌های تکایا و مساجد بخصوص مسجد همت در سطح منطقه تجریش قابل توجه می‌باشد.

یکی دیگر از جنبه‌های اجتماعی میدان تجریش که از بدو شکل گیری میدان به همراه آن بوده است. قابلیت‌های پنهان و آشکار میدان و خیابان‌های اطراف آن در ارتباط با گذران اوقات فراغت و

تفریح اهالی منطقه و حتی شهر تهران می‌باشد. قابلیت‌های بالقوه و بالفعلی که این میدان و محیط اطراف آن بدلیل استقرار در دامنه کوهستان و برخورداری از آب و هوای مطبوع دارا می‌باشند؛ بر هیچکس پوشیده نیست و بدین لحاظ در اکثر طرح‌های پیشنهادی (مانند طرح جامع) همواره این موضوع در نظر گرفته شده است.

ولی متأسفانه هیچگونه اقدام مشخصی در این رابطه به عمل نیامده و بالتبع همواره فضاهای به وجود آمده در اطراف خیابان‌ها به طور طبیعی جوابگوی این نیاز مراجعان بوده است و به همین سبب می‌باشد که با افزایش جمعیت شهر تهران در سال‌های اخیر و تردد زیاد وسایل نقلیه ناشی از آن، این ویژگی و قابلیت فضایی هر چند اندک در میدان تجریش و خیابان‌های منتهی به آن، تضعیف گردیده است. (اویسی، ۱۳۷۱: ۱۰۹)

دید به سمت کوه‌های شمالی در میدان، که روز به روز محدودتر شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دید به امامزاده از بافت قدیمی و محلات اطراف

ویژگی های کالبدی بازار تجریش

ساختمان‌های تجریش قدیم مانند روستای تاریخی ماسوله بود، یعنی ساختمان‌های روستا طوری بود که مردم از روی بام‌های یکدیگر طی مسیر می‌کردند. جمعیت در تجریش قدیم در دو محله به صد و پنجاه خانواده می‌رسید. از محله بالا حدود بیست خانوار تابستان‌ها بر سر باغ‌های خود می‌رفتند و زمستان‌ها به ده باز می‌گشتند. کوچه‌ها و معابر بسیار تنگ و پر پیچ و خم بود. شاید نمونه‌ای که بتوان با آن قیاس کرد روستای فعلی پس قلعه در دربند باشد. خانه‌های خشت و گلی یا چینه‌ای تجریش، در زیر دست و سمت شرق پل تجریش تا زیر دست ایستگاه جاده قدیم بنا شده بود (معتمدی، ۱۳۸۱).

منطقه شمیرانات که یکی از مناطق بیست گانه تهران بزرگ می‌باشد در دهه اخیر با نرخ رشد جمعیتی سالانه حدود ۷٪ (۱۰۷ هزار نفر در سال ۱۳۵۵ و ۲۰۱ هزار نفر در سال ۱۳۶۵) در محدوده‌ای به مساحت تقریبی ۷۷۵۰ هکتار به‌عنوان منطقه شهرداری تهران شناخته می‌شود. تراکم ناخالص آن در سال ۱۳۵۵، ۱۴ نفر در هکتار و در سال ۱۳۶۵، ۲۷ نفر در هکتار بوده است. توسعه بخش مسکونی در دامنه ارتفاعات شمالی شمیرانات نقش عمده‌ای را در افزایش تراکم جمعیتی این منطقه ایفا نموده که متأسفانه این توسعه باعث تفکیک و از بین رفتن باغات وسیعی شده است، گرچه در طرح جامع خط تراز ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰ را به طور متوسط جهت تعیین خط محدوده ۲۵ ساله مشخص کرده، مع‌الوصف در بعضی از نقاط حوزه های مسکونی تا ارتفاع ۲۲۰۰ متر نیز توسعه یافته است. این توسعه بی‌رویه علاوه بر باغات، عارضه‌های طبیعی کوهستان را که از ویژگی های خاص این منطقه می‌باشد نیز مورد تهدید قرار داده و بزرگی‌های آن را مخدوش نموده است.

مرکز اصلی این مجموعه جمعیتی، میدان تجریش (پل تجریش) است که علاوه بر جاذبه‌های تجاری، مذهبی، تفریحی خود در ارتباط با بازار و امامزاده صالح و کوهستان، محل استقرار بعضی ادارات دولتی شمیران می‌باشد، که در چند سال اخیر به واسطه افزایش تردهای شهر در این میدان، بعضی از ادارات به نقاطی در اطراف میدان منتقل گشته‌اند. بطور مثال شهرداری به میدان قدس، فرمانداری به خیابان پیراسته و ... تغییر مکان داده اند (بدیعی: ۲۴)

در تقسیمات شهری تهران میدان تجریش در منطقه یک شهرداری جای گرفته و نقش مرکز منطقه‌ای اداری تجاری- خدماتی این منطقه شهری را به عهده دارد. به واسطه قدرت طولانی بازار تجریش این بازار به عنوان یک مرکز خرید، مناطق ۲ و ۳ و ۴ را نیز تحت پوشش قرار می‌دهد. هم‌اکنون به جهت سیمای کالبدی میدان از هویت بصری برخوردار نبوده، بدنه‌های نامشخص، پیوستگی کالبدی خاصی را به تصور نمی‌آورد.

با توجه به پیش‌بینی‌های طرح جامع و اختصاص عملکردهای تجاری اداری با تراکم بالا در بدنه میدان و همچنین پتانسیل‌های موجود در کشش کاربری‌های تجاری اداری، امکان ایجاد و تقویت کاربری‌های تجاری اداری را با تراکم بالا بیشتر مطرح می‌کند. وضع موجود کالبدی میدان بر آشفتگی کالبدی میدان و عدم وجود تناسب و رابطه میان آن را به روشنی گواه می‌دهد. دو ضلع جنوبی و شمالی میدان هیچ بدنه مشخصی ندارند و ارتفاع با عرض میدان تناسبی ندارد، در بدنه شرقی و غربی نیز ارتفاع کم و غیر هماهنگ می‌باشد.

به هرحال میدان تجریش از نقطه نظر تصور فضایی خوانا که لازمه این‌گونه میادین می‌باشد، دچار ضعف شدید است. شکل معماری بدنه‌ها و ساختمان‌های مشرف به میدان نیز فاقد هر گونه ارزش معماری و هماهنگی در تراکم ارتفاعی می‌باشند که این نیز عامل دیگری در تضعیف روحیه معماری حاکم بر فضای میدان شده است.

کناره‌های پیاده‌روها در میدان تجریش و عدم زیباسازی شهری

مشخصه معماری منطقه تحت تأثیر همان تفکرات رایج در معماری دوره قاجار بوده است، تفکراتی که در معرض نسیمی از فرهنگ غرب و واقع گشته بود و تظاهر اصلی آن عموماً در عناصر تزئینی و فرم‌های به کار رفته در نماها پدیدار گردید. روحیه معماری حاکم بر ساختمان‌های منطقه شمیران با همان مشخصات معماری شهر تهران با اندک تفاوتی در به‌کارگیری مصالح و روش‌های ساختمانی بوده است. به‌کارگیری بیشتر سقف‌های شیب دار و مصالح بدست آمده از محل (سنگ‌ها و قلوه‌سنگ‌های رودخانه‌ای) از آن جمله اند (اویسی: ۹۶)

تحلیل و نتیجه گیری

حیات و سرزندگی یک بافت شهری معلول چهار دسته از عوامل در هم تنیده است؛ این چهار دسته عوامل عبارتند از: عوامل اقتصادی، سیاسی عوامل اجتماعی و عوامل فرهنگی. هنگامی که این چهار دسته از عوامل فعال بوده و با یکدیگر در هارمونی باشند بافت شهری خواه تاریخی و خواه غیر تاریخی همچون موجود زنده و در حال رشدی عمل خواهد نمود اما در صورت اختلال در هر کدام از این دسته عوامل حیات بافت شهری دچار مشکل می‌شود.

بازارهای اسلامی و محوطه‌های پیرامونی آن از بهترین نمونه‌های همگرایی عوامل فوق می‌باشند که هر چهار کارکرد اقتصادی، سیاسی اجتماعی و فرهنگی را ایفا می‌کنند. اما دگرگونی در صورت‌بندی اجتماعی و گسترش مدرنیسم این بافت‌های تاریخی را دچار مشکل کرده است. توسعه ناهمگون اجتماعی و اقتصادی نیز از جمله عوامل کلان دیگری است که بر حیات شهری تأثیر گذاشته است. گسترش غیر برنامه‌ای شهرها از جمله عوامل دیگر مؤثر در تخریب این بافت‌های تاریخی است اما مایه تأسف است که عموماً حتی در برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های شهری نیز توجه لازم به اهمیت فرهنگی این بافت‌های تاریخی نمی‌شود. جدا از اهمیت فرهنگی این بافت‌های تاریخی بر خلاف آنچه در ظاهر به نظر می‌رسد این بافت‌های تاریخی می‌توانند به عنوان موتور اقتصادی و کانون گردشگری شهرها نیز مورد توجه قرار گیرند.

مجموعه‌ای از بی‌توجهی‌ها سبب شده است تا بافت‌های تاریخی شهرهای ایران وضعیت اسفباری پیدا کنند. برای نمونه در اعطای پروانه ساخت مراکز خرید هیچگونه توجهی به پیامد احداث این مراکز بر بازارهای تاریخی نمی‌شود. چنانچه ذکر شد این بافت‌های تاریخی همانند سیستمی هستند که چهار خرده سیستم اقتصاد، سیاست، فرهنگ و اجتماع در آن در حال تعامل با یکدیگر هستند. اگر هر کدام از این خرده سیستم‌ها دچار اختلال شوند فعالیت کل سیستم‌ها مختل می‌شود برای نمونه از رونق افتادن اقتصادی این بازارها به زودی آنها را به چیزی شبیه بازار سید اسماعیل تبدیل می‌کند. مغازه‌های شیک از بازار کوچ می‌کنند و بازار برخی از مهمترین کارکردهای اقتصادی خود را از دست می‌دهد.

عدم توجه به معماری این بافت‌های تاریخی مشکل دیگری است که رخ داده است. فرسودگی و عدم ایمنی این بافت‌ها در مقابل آتش‌سوزی، زلزله و... از مشکلات دیگر این بافت‌های تاریخی است. اگر به این گونه اختلال‌ها در خرده سیستم‌های این بافت‌ها توجه نشود به زودی شاهد اختلال در کارکردهای فرهنگی و اجتماعی این بازارها نیز خواهیم بود. چرا که بازار اسلامی- ایرانی افزون بر کارکردهایی اقتصادی کارکردهای بسیار فراتر از یک مارکت را انجام می‌دهد.

تقریباً تمام موارد فوق در بازار تجریش در حال رخ دادن است به گونه‌ای که این نگرانی وجود دارد که در سالیان آتی کارکردهای اجتماعی - فرهنگی این بافت تاریخی دچار اختلال گردد.

راهکارهای پیشنهادی

تدوین فعالیتها و سازماندهی فضایی محدوده میدان تجریش :

میدان تجریش و عناصر شاخص موجود در اطراف آن مانند بازار، امامزاده صالح، تکیه، مسیل - های دربند و گلابدره و .. به همراه ویژگی‌های محدوده الحاقی به آن دارای امکانات و محدودیت‌هایی می‌باشد که به‌عنوان عامل اولیه و موثر در تدوین فعالیتها و سازماندهی فضایی طرح پیشنهادی مورد نظر واقع شده‌اند. با توجه به اهداف کلی طرح، کاربرد عمومی میدان تجریش علاوه بر نقش ارتباطی آن در زمینه فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و تفریحی (گذران اوقات فراغت) در نظر گرفته شده است که بخشی از آن به صورت تکمیل فضاهای موجود مانند بازار تجریش محوطه مذهبی امامزاده صالح، تکیه و مسجد همت و بخش دیگر در قالب اضافه نمودن فضاهای فرهنگی و تفریحی بصورت باز و بسته، مانند مرکز فرهنگی، رستوران و محوطه‌های باز جهت تجمع و استراحت استفاده کنندگان از فضا می‌باشد.

راه‌های پیشنهادی برای حل معضل میدان تجریش :

۱- جدا کردن وسایط نقلیه از عابرین و حل مسائل ترافیکی.

اختلاط این دو (حرکت سواره و پیاده) بزرگترین مشکل میدان تجریش در حال حاضر است. در طراحی سعی بر این است که این دو یعنی عابرین پیاده و وسایل نقلیه (اعم از عمومی یا خصوصی) حتی‌المقدور از یکدیگر جدا شوند به ترتیبی که هیچکدام مزاحم دیگری نباشد. برای این منظور برای میدان دو سطح پیش بینی خواهد شد. سطح بالا برای عبور وسایل نقلیه و دسترسی به خیابان‌های اطراف از طریق ماشین

سطح پایین برای عبور و مرور پیاده و اتصال محورهای پیاده شمال و جنوب و شرق و غرب

۲ - ایجاد یک فضای شهری قابل قبول

طرح باید همه انتظاراتی که از یک فضای شهری تعریف شده می‌رود، برآورده سازد. برای عملکردهای پیاده همراه با مکث و خوانایی و عملکردی بودن فضا و درعین حال ایجاد دیدها و چشم- اندازهای زیبا و همچنین احساس محصور بودن فضا و سایر عوامل است.

منابع

- الکساندر. کریستوفر. ۱۳۷۳. توری جدید طراحی شهری. نشر توسعه

- بحرینی. حسین. ۱۳۷۵. تحلیل فضاهای شهری. دانشگاه تهران

- بحرینی، حسین. ۱۳۷۷. فرآیند طراحی شهری. موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
- پاول. کنت. ۱۳۸۳. شهر فردا. سازمان شهرداریهای کشور
- ترنر. تام. ۱۳۷۶. شهر همچون چشم انداز. شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری
- پورا احمد. احمد. ۱۳۷۶. جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان. مرکز نشر کرمان شناسی
- راه حل گروه هاروارد برای طراحی شهر تهران. ۱۳۸۱. شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری
- ساوج، مایک و آلن وارد. ۱۳۸۰. جامعه شناسی شهری، ترجمه ابوالقاسم پوررضا، نشر سمت
- ستوده، منوچهر. ۱۳۷۱. جغرافیای تاریخی شمیران، موسسه مطالعات و تحقیقات
- سلطان زاده. حسین. ۱۳۸۰. بازارهای ایرانی. دفتر پژوهشهای فرهنگی تهران
- سعیدنیا. احمد. ۱۳۷۸. کتاب سبز شهرداری
- شهیدی، جعفر. ۱۳۶۹. تاریخ اجتماعی شهر تهران در قرن ۱۳. نشر رسا
- عدل. کامران. ۱۳۲۰. بازارهای ایران. مرکز نشر دانشگاه تهران
- کامبخش فرد، سیف ا... ۱۳۸۰. نگاهی به تهران در ۳۰۰۰ سال پیش، انتشارات و تولیدات میراث فرهنگی
- کریمیان، حسین. (۲۵۳۵ شاهنشاهی) تهران در گذشته و حال، دانشگاه ملی
- گلکار. کوروش. ۱۳۷۸. کندوکاو در تعریف طراحی شهری. موسسه فرهنگی تمین نوین
- لودو، کریستف، ۱۳۷۹. شمیران باغ های گم شده، ایران زمین
- لینچ، کوین. بازنگری در سیمای شهر. ترجمه دکتر کوروش گلکار، فصلنامه صفا، شماره ۳۴، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی
- ملازاده. کاظم. ۱۳۷۹. بناهای عام المنفعه. سازمان تبلیغات اسلامی
- مهندسان مشاور فرهنگ. ۳-۱۳۸۱. معیارها و ضوابط سازمان دهی صنایع و خدمات شهری. انتشارات سازمان شهرداریهای کشور
- معتمدی، محسن. ۱۳۸۱. جغرافیای تاریخی تهران، مرکز نشر دانشگاهی
- وزین. غلامرضا. ۱۳۷۸. سازمان شهری. نشر درخشش
- بدیعی. فاطمه. ۱۳۶۷. طرح بازسازی مناطق سیلزده تجریش. لقای. هنرهای زیبا دانشگاه تهران
- اویسی. جلال. ۱۳۷۱. طرح بازسازی میدان تجریش. لقای. هنرهای زیبا دانشگاه تهران